

OLVASÓNAPLÓ

ÁTÉRTÉKELÉS

Jegyzetek Koncz István verseskötetének újraolvasásakor

Sokat hivatkoztak és hivatkoznak erre a könyvre, Koncz István mindmáig egyetlen verseskötetére. Amikor megjelent, 1969-ben, kivételes fogadtatásban részesült. Amikor pedig szerzője egy évvel később megkapta a Híd-díjat érte, az Új Symposion 1970. novemberi (67.) száma egymaga öt méltatással tisztelte meg (Raffai Ferenc: *Egy kanizsai költő*; Danyi Magdolna: „*Milyen mély is a szó*”; Vajda Gábor: *Nézés-versek*; Bosnyák István: *A sivatag-lét lírikusa*; Utasi Csaba: *A költészetten túl*). E sorok írója nem áltatja magát azzal, hogy a kiténtetés alkalmának ihletében és az azóta írt bírálatok fölismeréseit meghaladó jellemzéssel szolgálhat, s ha mégis visszatér az *Átértékelés*re, azért teszi, mert Koncz kötete, fogadtatása és értékelése több szempontból is tanulságos.

Méltatói megegyeznek abban, hogy az *Átértékelés* fontos könyv, alapmű, a Symposion-nemzedék vívmányainak kezdetét jelenti, érdeme úttörő. Első kötet, de — tíz év természet foglaltán magában — szintézis is. Lényegre koncentráló, lényegre redukált költészet, s mint ilyen, szükségképpen intellektuális, filozofikus. Filozófiáját a világról való kiábrándító tudás — a poklot járt ember tudása — határozza meg. A világról adott képet azonban nem egyszerűsíti le a Rossz szimpla sémáihoz, a létezését a maga bonyolultságában fejezi ki. Ellentéteiben és kíméletlenül. Azokat a tartalmait, amelyek a jugoszláviai magyar költő számára kikerülhetetlenek. Ezek központi motívuma az „egérút-szituáció”. A főlínt elutasítva Koncz ennek megragadására és kifejezésére törekszik. Dísztelenül, kopáran, de drámai módon. Témáit, anyagát ez a szándék hatja át. Így tájversei is merőben mások, mint a megszokottak, sorsot példáznak, s az író lényét és a lényegét fejezik ki.

Mindez inkább kivonata az említett méltatásoknak, mint pontos ismeretetés. A fogadtatás természetét nem a higgadt jellemzés, hanem a fölmutatás tüntető effektusai határozták meg. Az új, amit Koncz hozott, az irodalomtörténeti események rangjára emelkedett így. Hogy az egész jugoszláviai magyar vers ügyét példázza ez a kötet, s hogy ilyen értelemben is szintézis, többször is volt alkalmunk olvasni. Megírták róla, hogy a szóba vetett hit nagyszerű dokumentuma, a kor átértékelésének sikeres példája; hogy a szemmel belátható rétegeknél mélyebbre hatol; hogy par excellence gondolati költő, de érzékletes is; nem vesződik társadalmi, politikai aktualitásokkal, de verseinek társadalmi érvénye erőteljes; hogy azért nem hisz egyetlen célban, mert célja az élet teljességének megismerése. Egybevág ez azzal, amit nyitottságáról írtak, s kapcsolódhat a formai vívmányait méltató passzusokhoz. Ahhoz például, amely szerint a Koncz-vers eseményeinek háttere voltaképpen „korunk ontológiai színpada”. (Végel László) És ahhoz, amely szerint a korban munkáló költői tevékenység átértékelésére törekedve „elmossa a próza és a vers közötti klasszikus határt, s így a spontán próza nem egy elemi szabályát nyilatkoztatja ki”. (Raffai Ferenc)

Mindezt — némi jóhiszeműséggel — a váratlanul előbukkanó érték láttán támadt örömmel is lehetne magyarázni. A kritikák szokatlanul nagy számát a műelmény el nem nyomható megnyilatkozásának, s mindkettőt a lokálpatriotizmus és az irányzatvédő szenvedély jogos buzgalmának. Még akkor is jogosnak, ha tudjuk, hogy más művek, köztük több, magyarul és szerbhorvát nyelven írt és világirodalmi rangú könyv, korántsem részesült ilyen figyelemben.

Ami ellenvetésre készlet, ismételjük: nem a túlzás, nem az arányérzéklet sértő minősítések, hanem a mértéket igazoló gesztusok. Ezek a bírálatok arról is beszélnek, hogy milyenek Koncz István versei, de szinte ugyanannyit arról, hogy mennyire nem olyanok, mint... S itt, a vívmányt érzékeltetni hivatott ellenpéldánál bevallottan is, anélkül is általában a jugoszláviai magyar líra egy kezdetleges modelljére gondolnak a kritikások. „Koncz a tájat is a mai ember érdekékörebe kapcsolja. Nem szédül bele, mint a Symposium előtti nemzedékek, de nem is válik talajtalan sznobbá, hogy fölénykedjék vele.” (Vajda Gábor) Így az egyik, különben lelkiismeretes bírálat. Másutt: „A tétlenség, igaz, sorvasztja, megöli az embert, de még ennél is veszélyesebb a tudatosságot nélkülöző versírás, amely a mellébeszélés, szófecsérlés, végső soron a hazugság beláthatatlan szeméthegeyeit duzzasztgatja, »gazdagítja« csupán... Romlás a négyzetben!” (Utasi Csaba) S a tájversekről ugyanitt: „Különösen a *felcicomázás* gondolata fontos, mivel költőink nagy része sokáig csakugyan mást sem csinált, mint bizonyos »poétikus« érzelmek aláfestésére, kozmetikázására *használta* a tájat, aminek következtében kettős diszharmónia állt elő: a táj s az olvasó is »megerőszkoltatott«. Tanulságos megfigyelni, hogy azok a költők, akik a múltnak, jelennek és jövőnek csak parányi körében képesek mozogni, egyebek közt olvashatatlanul pocsek tájverseket írogatnak.”

Koncz természetesen nem ilyeneket ír — mondják a kritikussai —, s ezt őszintén aláírhatnánk mi is. Nem óhajtunk gúnyolódni se a költővel, se méltatóival. Ha ehhez kedvünk volna, hatásosan idézhetnénk az elismerő bírálatok egymással feleselő megállapításait. Egyik szerint például Koncz attitűdjének lényegét „a mű katolikus úrfelmutatása képezi” (Raffai Ferenc), ami — ha jól értjük — a mű iránti áhítatos hit feltételezését jelenti. Mások viszont úgy látják, hogy Koncz erősen kételkedik a szóban és a mű értelmében, s kifejeződik verseiben nemcsak a kétség, hanem a költészet válsága is. De idézhetnénk az idillhez való viszony, a harmóniaigény Koncznál jelentkező változatának egymást meghazudtoló értelmezéseit is, ha csak kötekedni akarnánk. Mivel azonban nem hiszünk abban — bár sok példa szól mellette —, hogy nálunk a vita csak az egymás megsemmisítésére törekvő indulatok — torzítások, ferdítések, sértegetések — jegyében folyhat, megkísérljük gúnyolódás nélkül elmondani, ami a Konczról írt bírálatokban agasztó.

Ő nem olyan hitvány, mint más költőnk — olvassuk róla. Igyekezvén a szerzőket jól érteni, elismerjük: valóban volt itt egy vezércikk-irodalom, s születtek leíró-festő jellegű tájversek is, melyekben a táj nem volt sem érzékletes, sem mélyebb jelentést hordozó. Voltak, akik abbahagyták ezt a verselést, mások kinőtték, s néhányan talán ma is folytatják. Mértéket diktáló eszmény azonban alig néhány évig volt az, amiről beszélünk, s ez az idő elmúlt.

De ha így van, tekinthetjük-e alaphelyzetnek ma is az egykori nullapontot? És hiteles lesz-e a Konczot minősítő kritika, ha mindig csak azokhoz a »pocsek« versekhez viszonyít? S mért volna ez kötelező éppen Vajdaságban, ahol egyszerre több nagy irodalom is kínálja a maga normáit? Vajon lehet-e őszintén megvetni a provincializmust, s ugyanakkor mesterségesen leszűkíteni az összehasonlításra alkalmas művek körét? Olyan szűkre, hogy azon belül minden érdemes mozdulat korszakos jelentőségűnek tűnjön. Koncz verseivel — akarva, akaratlanul — ezt tette a kritika. Így növesztette kivételes jelentőségűvé az intellektuális jelleget, a lényegmegragadó igényt, a világkép kopárságát, a ketrecélményt, a valóság ellentmondásos voltát kifejező szándékot, a lényeg érzéki megjelenítését, sőt még a prózaiságot is. És így járt el a tájversek értelmezésében, értékelésében is.

Ezzel a kérdéssel érdemes alaposabban is szembenéznünk. Az idézett bírálókat más-más színvonalon, de egybehangzóan állítják, hogy Koncz verseiben a táj nem „mindennel felcicomázható objektum...” (Utasi Csaba), mint az egykori vajdasági költők verseiben, hanem többet jelent: magát a költőt, sőt a sorsot példázza.

De hát annyira új ez a vívmány? Szó sincs róla. Mindenki tudja, hogy József Attila külvárosi tablójában a táj önmagán túl még mennyi mindent jelent: világkép, társadalmi, politikai szándék, léthelyzet, önmaga és a világ adott állapota és lehetősége fejeződött ki bennük. De már Juhász Gyula „impresszionista” tájversei is gazdag és mély jelentést hordoztak, s az igazi tájvers mindig is több volt hangulatos fényképnél. Az persze igaz, hogy napjainkban a látvány térbeli összefüggéseit igencsak föllazították a költők, s a naturális valóság elemeivel sokkalta merészebben bánnak, mint régebben. Ma a lényegkifejező szándék a korlátlan úr, de célját ma sem éri el, ha a versben újjáteremtett tájnak nincs érzéki varázsa. Ezért van az, hogy a költő, a legmodernebb is, nagyon tudja tisztelni József Attila vagy Szabó Lőrinc tárgyiaságát.

Koncz avatottabb kritikussai mindezzel tisztában vannak. Ezért mondja a könyv utószavában Végel László — aki mellesleg tavaly megjelent tanulmánykötetében, *A vers kihívásában*, újabb fölismerésekkel gazdagította a szerzőnk költészetéről való tudásunkat, s azt írja, hogy az „hidat alkot a HÍD-nemzedék progresszív szárnyának és a Symposium-nemzedéknek a költészete között” —, hogy Koncz tele van konkrét tájélménnyel, de nem reked meg az empiriában, mélyebb értelemmel tölti föl képeit. Ez a magyarázat azt sugallja, hogy empiria és általánosítás viszonya Koncznál a termékeny kölcsönösség jegyében alakul. Akkor is erre kell gondolnunk, amikor arról olvasunk, hogy költőnk „könyvedén, pasztellszínekkel festi meg a vajdasági költők kedvenc táját, a Tisza vidékét:...” (Végel László) Am ha föllapozzuk a legtöbbször emlegetett és leginkább dicséret versét — amely egyébként antológiadarab, hiszen *Irodalmunk kiskönyvének* mind a három kiadásában megtalálható —, mind a vers, mind az interpretálások erejét illetően kétségeink támadnak.

A SZÉP TISZA ÉS MÁS

A part ellenségem!

*Medrének mélyén,
ott a lusta örvény alatt,
a Tisza lelke bújjik:
gyöngyragylók rejtik,
aranyhalak őrzik
a Tiszát.*

*Hulláma árján
zöldes az árnyék, —
meglesem a Tiszát,
a tolvaj bárkát,
olvastam álmát:
tényleg szép.*

A part ellenségem!

Vajda Gábor értelmezése szerint a versből azért hiányoznak a felszín ismerős kontúrjai, hogy a hétköznapi szem számára láthatatlan lényeg föltárulkozhasson benne, s ismétlődő sorának is ez az értelme: a felszín tagadása. Bosnyák István a megállapodottság, a megkötöttség iránti ellenszenv kifejezőseként értelmezi ezt a sort, Utasi Csaba szerint viszont ismét csak a „fecsegő felszín”, a sokat megénekelte fűzfák tere a part: a banalitás megfeleelője, s Konczhoz a lusta örvény alatt szunnyadó lélek, a ragylók, aranyhalak által örözt lényeg áll közel, sőt ő ezzel azonos, s lényét a part — amely ellensége — csak körülhatárolja, mintegy kitünteti. „Bizonyára épp ennek köszönhetően érzi úgy az ember, hogy a költő egy a folyóval: a teljes kivetítés ismét bekövetkezett.”

Így volna? A költő szándéka talán ez lehetett? Utasi Csaba láthatóan teljes magyarázatra, az egész vers igazolására törekedett, akárcsak öt évvel később *A mélység dicsérete* című elemzésében, megállapítván, hogy „tájköltészetű kulisszái mögül egy olyan magatartásképlet bontható ki, amely nélkül nehéz elindulni a konczai versvilág összetettebb tartományai felé”. (Magyar Szó, 1976. február 8.) Ezért kényszerült a partot, mint Vajda is, a mélység

ellentétként, a megénekelte banalitások terepeként magyarázni, s megilletődni a költővel azonosított gyöngyragylós és aranyhalas képektől. Bosnyák értelmezése tévedés volna tehát? Nem az. Bosnyák nem spekulált, hanem természetesen nyelvérzékeléssel csak arra gondolt, amit a „part” jelent. Folyó partjáról lévén szó, s mert a költő ellenséges érzéssel van iránta, az ember óhatatlanul erre gondol: a part korlátoz. Némi jóhiszeműség már ehhez is kell, mert a part és a folyó nem ellentétes képzetek, az előbbi része az utóbbinak, formát ad annak. Azt azonban már csak a legesleginkább beavatottak, egy magánész-tétika képviselői gondolhatják, amit Utasi tudni vél, hogy a part a fecsegő felszín és a banális tájleírta megfelelője egyben. Hiszen ahonnan a „fecsegő felszín” formulát vette, ott a folyó része a „fecsegő felszín” és nem a part jellegzetessége, az által adott értelmezést tehát sem a nyelvi tudat, sem a József Attila-reminiscencia nem támogatja. A parttal való ellenséges viszony kinyilatkoztatása nemhogy kiemelné a személyiség lényegét, inkább zavart kelt. S nem érezzük meggyőzőnek azt sem, hogy gyöngyragylók és aranyhalak rejtik a Tiszát, még ha a lényegről van szó, akkor sem. A nyelvi tudat a Tisza lényegét sem érzi ragylóban őrizhetőnek. Más a természetete.

És ezzel a kérdés lényegéhez értünk: a szavak konvencionális jelentése a versben is megmarad, s ezt módosítani csak úgy lehet, ha a mérész társítást egy mélyebbről fölszakadó evidenciaélmény hitelesíti. Nem a spekulatív magyarázatok tehát, hanem maga a nyelv. Különösen áll ez olyan anyagra, amely ismerős, olyan szavakra, melyeknek jelentése elég szilárd. Merő áltatás tehát elhithető egy költővel, hogy éles és pontos látás, idéző erejű képek, rajzoló- és festőkészség nélkül a „lényeg” jóvoltából modern tájverset írhat, egyáltalán: hogy tárgyias lírát művelhet. Ez a vers nem a Tisza képe. Elemei elhasznált, minden folyóra ráaggatható rekvizitumok, a „zöldes árnyék”, a „tolvaj bárka” alig gazdagítják a verset, esetleges, elhagyhatók, kicserélhetők, ami ilyen rövid versben súlyos hiba. De keveset mond a költőről is. Teljes azonosulásról, önkivételéről pedig szó sem lehet. A lírai viszonyt jelző grammatika világosan kifejezi a különállást. Azt, hogy a költő szemléli, minősíti a Tiszát.

Am ettől még lehetne szoros a kapcsolat, lehetnének költőre váltók a képek. De nem azok. Egy ponton ugyan fölvilán a lehetőség, az esély, hogy a Tisza meglesett álmából Koncz emberi érdekű, önmagát is jellemző titkot olvasson ki. Ennél a sornál: „olvastam álmát:”. A vers Utasi által kifürkészett logikája itt valami részletesezt parancsolna, ezt ígéri a kettőspont is: a viszony, a magatartás hitelesítését. Hic Rhodus, hic salta! S aki ezt a pontot kikerüli, az nem mérész, hanem a munka elől tér ki. Koncz — sajnos — ezt teszi, mikor a kettőspont ígérete után nagy kegyesen ennyit mond: „tényleg szép.” Kritikusai pedig nem figyelmeztetik az ilyen nagyvonalúság gyöngéire, hanem ilyen igazolással szolgálnak: „A nem lényegest nem szavakkal, hanem a sorok közötti gondolati tensusokkal fejezi ki.” (Végl László) S hasonló nézeteltérések adódnak a többi költemény olvastán is.

Persze tudjuk, a jó versnek van ilyen réseken, szakadékokon átáramló sodrása, idéző ereje, mely a hézagokat is beszéltetni tudja, de ezt csak írott szövege révén teheti. És a legmodernebb remekművek se csupán redukció révén. Könnyű is volna költészetet művelni, ha a lényeg végsőkéig redukált mivoltában költői lehetne. Akkor nem Rilke volna a nagy költő, aki minden látvány lényegét a maga eredeti mivoltában érzékelteti, nem József Attila, aki olyan gyémántpontossággal „rajzolja” a külvárost, hanem mindenki, aki a „végső” igazságokat ismeri. Ha jól megfigyeljük a nagy tárgyias verseket, azonnal észre vesszük, mennyi bennük a „jelentéktelen” mozzanat, az esetlegesnek tetsző elem: hangya iszik egy könnyecsppből, valamilyen szalag csüng a bokor oldalán, az emlékek között egy kő merül föl, melyre valaha rálépett a költő, és egy kék folt az anyja paplanáról. Igen: az esetlegesnek tetsző mozzanatoknak, mint anyai más verselemnek, az a funkciójuk, hogy a lényegget az eleven élet érzékletességével tükrözzék, s ez nem úgy megy végbe, hogy a készen őrzött „lényeghez” keres képet a költő, hanem dialektikusan. Úgy tehát, hogy a vers nemcsak a gondolat felől fejlik, de az empiria felől is. Nemcsak kapóra jön a kép, hanem eszmélet is, gondolatra ébreszt. Aki ezzel nem számol, élet és mű valóságos kapcsolatát hagyja figyelmen kívül.

Azért kellett mindezt elmondanunk, mert nálunk sokáig az egykori szimpla világosság reakciójaként olyan merészségek dömpingje zajlott, amelyben az evidencia, a bizonyosság egyre kevesebb volt, s az ebből eredő kontaktuszavart a kritika kizárólag az olvasó sükettségével igyekezett magyarázni. Artott ezzel a költőnek is, mert léhaságra kapatta, leszoktatta az anyaggal való küzdelem termékeny munkájáról. Konczról szólva azért is érdemes erről beszélni, mert szigorú erkölcsű költő. Érti a szavak gyöngeségét, de azt is tudja, hogy jelentésüket semmibe venni: „cifra blöff”. Verseit olvasva mindig érezhető a mögöttük álló ember komolysága, s ahol megszakad a kapcsolat, ott is sejthető, hogy a mondanivalónak van logikája, csak nem tudott eléggé érzékletes formát öltetni. Képfantáziája bizony nem gazdag, de szerencsésebb társításai révén a kevésből is sokat hozhat ki. Meditatív természete, építkezésének nyugodt tempója is egy-egy fontos mozzanat kiemelésére, a vers szervesebb kiképzésére, ökonómikus versalakításra képesítheti.

Nem hisszük, hogy ezzel a reménykedő latolgatással elháríthatjuk a kihívás konzekvenciáit. De hát nemcsak Konczról van szó, s nemcsak a mi nyugalmunk a tét, hanem egész irodalmunk érdeke.

DÉR ZOLTÁN

MÁSFÉL ÉVTIZED VERSEINEK FELMÉRÉSE

KALMAN FEHER: *Januarski ćilibar*.

Válogatta és fordította: Sava Babić.

Bratstvo—Jedinstvo, Novi Sad, 1975.

Fehér Kálmán költészete bizonyára rendhagyó jelenség a jugoszláviai magyar irodalomban. Tematikája, de kifejezésmódja is annyira egyéni jegyeket hordoz magán, hogy szinte nehéz elhelyezni a kortársak sorában. Pedig szerkesztői munkássága megkönnyíti a kritikus helyzetét, az indulás esztendeje is, hisz nem kétséges — és ez a meghatározás nem fölfedezésszámba menő —, hogy Fehér Kálmán a Symposion-nemzedék tagja. Ma már különleges tartalma van ennek a meghatározásnak, hisz újkori irodalmunk történetének igen jelentős fejezete a Symposion, a tizenhat éves irodalmi mozgalom, a tizenhat éves irodalmi iskola.

Fehér Kálmán az egyetlen, aki a kezdettől fogva a verssel és csakis a verssel jegyezte el magát. Igen találó Sava Babić meghatározása, hogy Fehér Kálmán kifejezési formája csak a vers — ellenben ha megnézzük és vizsgáljuk eddig megjelent költeményeit, akkor megállapíthatjuk, hogy nincs is szüksége más irodalmi megnyilvánulásra, mert verseiben jelen van a regény, a kritika, a dráma.

S valójában most érkezünk oda, hogy meghatározzuk pontosan: ez a vers, ez a forma, ez a tartalom egyedülálló. Az irodalmi csoportok tagjaira jellemző hasonlóság nála különbözőség. Már első kötetében is (*Akvárium*, 1964) a szociális meglátás, a bírálat, a változtatni akarás dominál. Míg a Symposion-csoport tagjai nagybőrára irodalmi síkon az irodalomban elfoglalt és betöltött helyért hadakoznak, addig Fehér Kálmán túllép ezeken a szűk határokon, az embert látja meg, az őt körülvevő világot, az életet.